

Аналіз основних підходів до розгляду стадій розвитку суспільства показує, що обидва вони мають свої наукові характеристики й відображають певні реальні аспекти життєдіяльності суспільства та його характерні риси на різних стадіях його розвитку. Водночас, оскільки і перший, і другий підходи мають свої недоліки, треба знати та використовувати обидва, пам'ятаючи про те, що й сьогодні існують зовсім різні суспільства, які для свого наукового аналізу вимагають урахування як специфіки власності та наявності класів, так і особливостей основ розвитку, організаційно-технічних характеристик економіки, провідних соціальних груп, їхньої ролі у суспільному розвитку та багато інших показників і характеристик.

2. Соціальна структура суспільства та її основні компоненти. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність

Суспільство як соціальна система характеризується різноманітними, багатогранними людськими відносинами та певним внутрішнім устроєм.

Соціальна структура суспільства – це сукупність його елементів (індивідів, соціальних спільностей та інститутів), взаємозв'язок між ними (рис. 22).

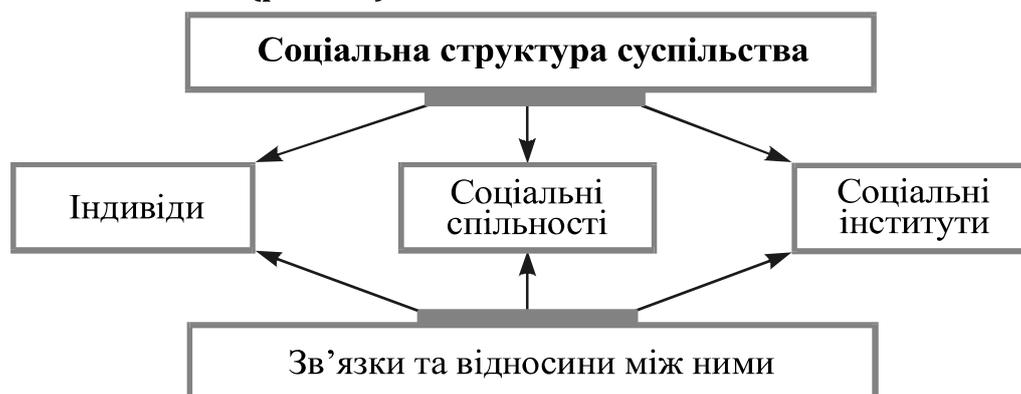

Рисунок 22 – Соціальна структура суспільства

Соціальні спільності – це групи людей, об'єднаних якими-небудь спільними ознаками, спільними інтересами, цінностями, спільними справами, спільною діяльністю тощо. Існують певні види соціальних спільностей (рис. 23), що характеризуються кількісними та якісними особливостями.

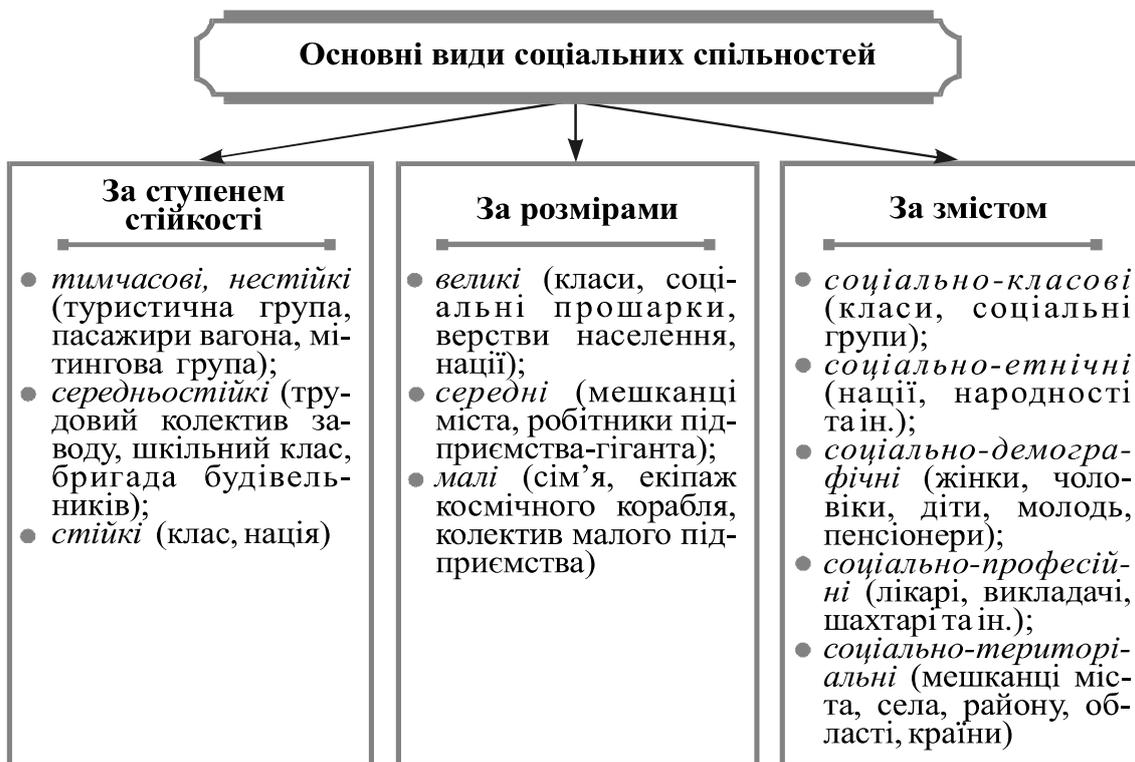

Рисунок 23 – Основні види соціальних спільностей

Крім того, соціальні спільності можуть бути формальними, тобто організаційно закріпленими правовим актом, або неформальними, тобто такими, які виникають та функціонують самоорганізовано, спонтанно.

Важливим елементом соціальної структури суспільства виступають **соціальні інститути** як історично сформовані, стійкі, формальні та неформальні правила, норми, настанови, що регулюють різноманітні сфери людської діяльності та організують людей у систему ролей та статусів, які утворюють соціальну систему.

Взаємозв'язки та взаємодії елементів соціальної структури організуються та регулюються якраз соціальними інститутами. Існує чотири основні групи соціальних інститутів, кожна з яких, як і кожен соціальний інститут, виконує свої функції (рис. 24).

Вказані на схемі соціальні інститути не існують ізольовано один від одного, вони тісно взаємопов'язані змістовно та функціонально, наприклад, соціально-політичний інститут *держава* діє не тільки у «своїй» політичній сфері, а й в усіх інших царинах суспільства: регулює економічну, господарсько-виробничу діяльність, забезпечує духовно-культурний розвиток, регулює сімейні стосунки тощо. А інститут сім'ї (як основна первинна соціальна

спільність суспільства) існує та функціонує на перетині всіх інших соціальних інститутів (власності, зарплатні, армії, освіти, виховання тощо).

Рисунок 24 – Види соціальних інститутів

Соціальні інститути створюються та розвиваються століттями, вони безперервно удосконалюються разом з прогресивним рухом суспільства. При цьому дуже важливо, щоб органи (насамперед, державні), які управляють суспільним розвитком, не запізнювалися з організаційно-нормативним оформленням тих змін, що назріли в самих соціальних інститутах за нових умов, під впливом соціально-політичного та науково-технічного прогресу.

В аналізі соціальної структури суспільства та її елементів використовують два основних **підходи**: класовий та стратифікаційний.

Класовий підхід забезпечує всебічний аналіз в основному соціальних класів, як найстійкіших форм соціальних спільностей, причому серед головних характеристик класів виокремлюються та піддаються аналізу лише три:

- відношення до власності на засоби виробництва;
- участь у розподілі матеріальних та культурних благ;
- місце і роль в організації та управлінні суспільством.

Детальний аналіз соціальних класів здійснив К.Маркс у середині XIX ст.

Реально соціальна структура суспільства складається не тільки з класів, а й з великої кількості соціальних спільностей: націй, верств, соціальних груп, прошарків, каст та ін. У зв'язку з цим ще в стародавніх суспільствах виникала ціла низка питань, і, насамперед, такі: чому деякі соціальні групи, прошарки багатші та мають велику

владу? Чому існує нерівність? Чому в багатому і заможному суспільстві є бідні? Наскільки великими є шанси кожного піднятися на вершину економічної та соціальної піраміди?

Головне ж у всіх цих питаннях – співвідношення рівності та нерівності. Тому соціологи, аналізуючи нерівність, говорять про існування **соціальної стратифікації**, під якою розуміють структурування нерівностей між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей. Засновниками сучасної теорії соціальної стратифікації були **Макс Вебер, Питурич Сорокін** та інші соціологи початку ХХ століття.

Пізніше теорію соціальної стратифікації, зокрема *теорію соціального статусу*, розвинули англійський соціолог **Генрі Дейм**, американські соціологи **Роберт Лінтон, Рольф Тернер** та інші.

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) – це поняття, що визначає, по-перше, структуру (розшарування) суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування, тобто нерівності.

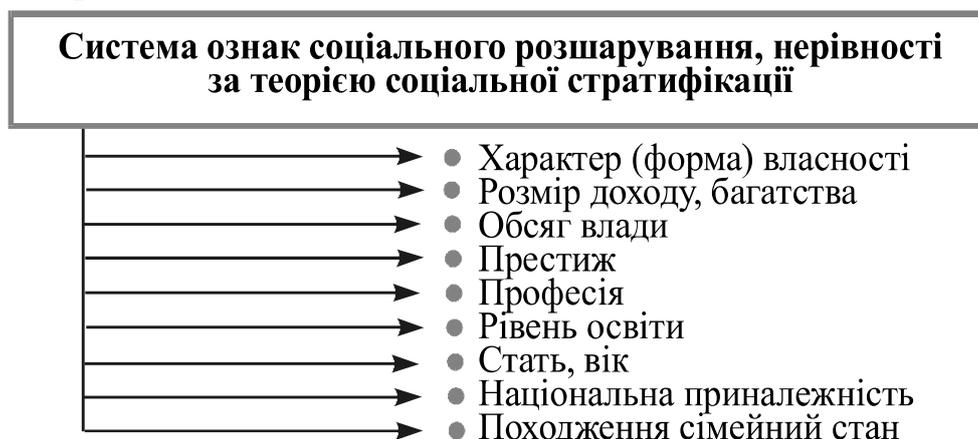

Рисунок 25 – Ознаки соціального розшарування за теорією соціальної стратифікації

Історичні типи соціальної стратифікації (Е. Гідденс):

- 1) рабство – економічно-юридично-соціально повне закріпачення людей. Поділяється на примітивне і розвинене;
- 2) касти – соціальне становище особи, що фіксувалося з моменту її народження і не могло бути змінене;
- 3) стани – належність до певної групи, що закріплювалась звичаєм або юридично законом, або успадкованими правами і обов'язками;
- 4) класи – це поняття з'явилося у 18 ст. і було пов'язане з формуванням верстви найманих робітників у промисловості.

Класи – це великі соціальні групи, які мають такі *особливості*:

- а) вони не встановлюються законом і не спираються на традиції;
- б) належність до класу залежить від позиції індивіда або групи в економічній сфері;
- в) індивіди досягають свого класу, а не просто отримують його від народження;
- г) лінії поділу між класами не бувають чітко визначеними.

Теорія соціальної стратифікації не ігнорує класовий підхід, а навпаки, дає можливість більш чітко з'ясувати зміст і саму сутність поняття класу, що відображає економічні відмінності між людьми. Але теорія соціальної стратифікації значно розширює характеристики місця, ролі, статусу та можливостей кожної соціальної групи, навіть індивіда, пояснюючи поняття статусу залежно від престижу індивіда в суспільстві.

Основні соціологічні теорії соціальної стратифікації

1) Концепція К. Маркса.

Основні ідеї:

- 1) Клас – це велика група людей, які перебувають в однаковому відношенні до засобів виробництва.

У будь-якому суспільстві існують 2 класи:

- а) клас, який володіє засобами виробництва – панівний;
- б) клас, що працює на панівний.

Відносини між класами – експлуататорські. Конкуренція, конфлікт між основними класами – рушійний елемент історії.

- 2) Класові системи складні за своєю структурою. Крім основних існують перехідні класи, які залишилися від виробничої системи попереднього типу.

- 3) У середині класів існує розкол (наприклад, між великим, середнім і малим бізнесом; в нижчому класі – між емігрантами, безробітними і місцевими).

2) Теорія М. Вебера.

За М. Вебером, класовий поділ залежить не лише від контролю чи його відсутності за засобами виробництва, але і від професіоналізму чи кваліфікації.

М. Вебер виділяє такий аспект стратифікації, як *статусні групи*. Статусні ознаки існують незалежно від класового поділу і визначаються суб'єктивними оцінками людей.

3) Теорія У. Л. Уорнера

За У. Л. Уорнером у сучасному суспільстві існують не 3 класи, а 6 класів:

- 1) Вищий вищий клас – це багаті та імениті за походженням. Їх панівне становище закріплено традиціями. Їх багатство, високі позиції – легітимні.
- 2) Нижчий вищий клас – люди високого матеріального добробуту, але не аристократи за походженням (знамениті актори, банкіри, політики).
- 3) Вищий середній клас – керівники фірм середнього масштабу, лікарі, середні бізнесмени, науковці.
- 4) Нижчий середній клас – чиновники середні і дрібні, інженери, викладачі закладів загальної середньої й вищої освіти, висококваліфіковані робітники (наприклад, шахтарі).
- 5) Вищий нижчий клас – представники фізичної праці («сині комірці»: слюсарі, муляри), секретарі.
- 6) Нижчий нижчий клас (андерклас) – безробітні, безхатьки, біженці, злидарі.

Просування індивіда на позиції з більш високим престижем, прибутком та владою залежить від його соціальної мобільності, поняття якої було введено соціологом **П. Сорокіним**, а потім широко застосовувалось у працях інших дослідників.

Соціальна мобільність – це переміщення людей у суспільстві з одних соціальних верств, прошарків в інші, а також просування їх на позиції з вищим або нижчим, залежно від їхніх власних якостей та соціальних умов, статусом.

Засновник теорії соціальної мобільності П. Сорокін виділяє **два типи соціальної мобільності** – горизонтальну та вертикальну (рис. 26).

Горизонтальна мобільність – це переміщення індивіда або соціальної групи від однієї соціальної позиції до іншої, що лежать на такому самому рівні, тобто *без зміни соціального статусу*.

Вертикальна мобільність – це сукупність взаємодій, що сприяє переходу індивіда або соціальної групи з однієї соціальної верстви, соціального статусу на більш високий, або більш низький рівень.

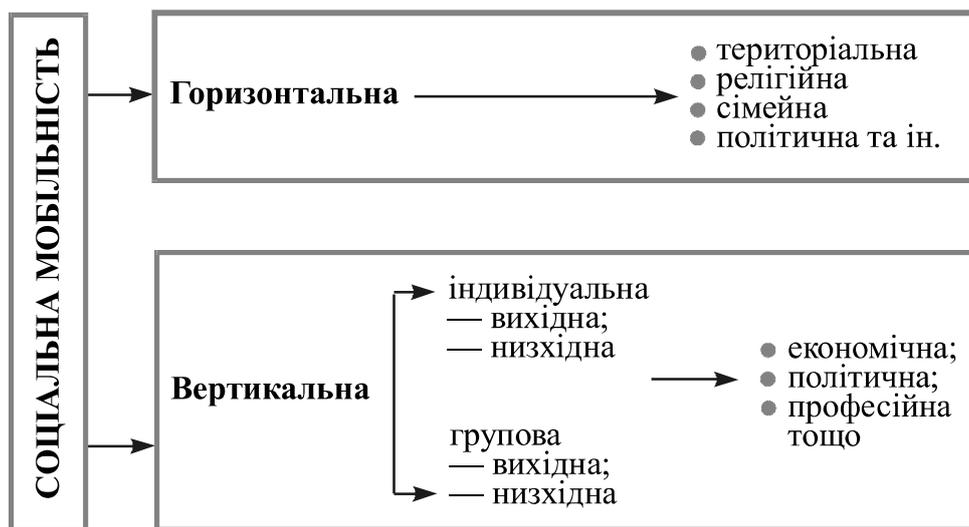

Рисунок 26 – Види мобільності

Вертикальна мобільність буває чотирьох видів:

- 1) висхідна (підвищення статусу);
- 2) спадаюча;
- 3) індивідуальна (залежить від зусиль самого індивіда, наскільки він соціально активний);
- 4) групова.

Соціологи вивчають такі різновиди мобільності, як:

- 1) *інтергенераційна* – дослідження певного становища індивідів певної генерації порівняно зі становищем їх батьків;
- 2) *інтрагенераційна* – порівнює становище індивіда у різні моменти його професійної кар'єри (вивчення кар'єрного шляху індивіда).

Механізми соціальної мобільності:

- 1 – економічна активність;
- 2 – шлюбне партнерство;
- 3 – освіта (підвищення освітнього рівня);
- 4 – політична діяльність.

Таким чином, теорія соціальної стратифікації забезпечує всебічний аналіз соціальної структури, всіх її елементів, починаючи з індивіда й закінчуючи великими соціальними групами.

3. Характерні особливості сучасного суспільства

Термін «постіндустріальне суспільство» застосував в 1958 році Д. Пісман.

Основоположником концепції постіндустріалізму вважається Д. Белл, який виходив з того, що цивілізація проходить у своєму історичному розвитку три періоди: доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний.

Саме *постіндустріальний період* характерний для сучасного етапу розвитку планетарної цивілізації і людського суспільства, яке є обробляючим, тому обмін інформацією і знаннями відбувається за допомогою комп'ютерів і телекомунікації. У ньому відбувається взаємодія людини з людиною, на відміну від попередніх етапів розвитку суспільства. Постіндустріальне суспільство характеризується зростаючою роллю науки і експансією виробництва послуг й інформації.

Даному суспільству властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості.

Серед інших характеристик сучасного суспільства:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);
- поглиблений розподіл праці;
- формальна система регулювання відносин (на основі права, законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризація (набуття світських ознак) релігії;
- виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця.

Термін цей запровадив японський вчений І. Масуда. **Інформаційне суспільство** характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей.

Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага.

Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація.

Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією – гуманізм.

Але сучасне суспільство, упроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо). Тому сучасне суспільство набуває нового визначення і трактується як **«суспільство ризику»**.

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес удосконалення суспільства.

Модернізація (франц. modernization – оновлення) – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють *два види модернізації*: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (наприклад, перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному випадку постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках і поглядах людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р.).

Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури. Її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Теорія «модернізації» містить такі стрижневі ідеї:

- а) розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у потужність раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення;
- б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»;
- в) зразком розвинутості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»);
- г) модернізованість, розвинутість – комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Пізніше виникла ***теорія «запізнілої модернізації»***, її автори виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім – постіндустріальною. А запозичення «раціональних» соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі. Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві. Слід брати до уваги й те, що:

- «запізніла модернізація» може поставити суспільство у зовнішню залежність;

- модернізація може бути успішною за різкого зростання чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності;
- успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти;
- успішна модернізація потребує широкої соціальної опори, мобілізації соціального потенціалу, здатності населення спрогнозувати користь від неї, авторитету лідера.

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася односторонньо – як відокремленість від тогочасної спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства.

На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, *посттоталітарний синдром* характеризується:

- переважання ролі окремих інтересів над загальним (раніше було навпаки);
- встановлення ідеологічного вакууму;
- протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);
- демілітаризація суспільства (противага мілітаризації економіки, політики, свідомості за радянських часів);
- інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напрямку його трансформації. За словами А. Гальчинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодалної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є. Суїменко).

Попри різнобій оцінок, майбутнє України – в досягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

Трансформація українського суспільства, що розпочалася з 90-х років ХХ сторіччя, характеризується передусім формуванням найрізноманітніших форм власності: приватної, акціонерної, кооперативної, концесійної, змішаної тощо. І за кожною формою власності стоїть людина та певна соціальна спільність, які по-своєму сприймають соціальну реальність, по-своєму будують та здійснюють взаємодії, самоорганізуються, самоуправляються, залишаючись у системі державного регулювання та управління.

У зв'язку з цим сучасна соціальна структура українського суспільства є дуже складною, її формування триває, але і сьогодні можна виокремити та визначити основні її елементи.

Рисунок 27 – Соціальна структура сучасного українського суспільства

На схемі (рис. 27) відображено ті соціальні групи, що вже, в основному, сформувалися, але поглиблення диференціації

українського суспільства виявляється дедалі більше, можна простежити й певні *тенденції*.

По-перше, значно скорочується частка робітників промислових підприємств у соціальній структурі. Прогноз на початок ХХІ ст. показує, що 50 % робітників залишать сферу матеріального виробництва та поповнять ряди працівників сфери послуг, науки та освіти.

По-друге, посилюється диференціація робітничого класу, значною стає частка представників нових соціальних спеціальностей, зростає роль їх у суспільному виробництві, поглиблюється розшарування робітників за ознаками професійності.

По-третє, зростає чисельність робітничого класу, що за змістом праці, за рівнем загальної професійності не поступається інженерно-технічній інтелігенції.

По-четверте, має місце подальше підвищення освітнього рівня та професійної кваліфікації робітників.

По-п'яте, формуються нові класи – велика, середня та дрібна буржуазія, але ця тенденція ще не виявляється у повному обсязі.

Помітні зміни відбуваються в соціальній структурі селянства.

По-перше, значно зменшується чисельність зайнятих безпосередньо продуктивною працею в полі й на фермах.

По-друге, зростає чисельність зайнятих переробкою сільськогосподарської продукції та сировини.

По-третє, збільшується чисельність зайнятих у сфері обслуговування на селі та на сезонних роботах.

По-четверте, спостерігається поступове зростання авторитету й ролі кваліфікованої землеробської праці.

По-п'яте, поширюється маргіналізація суспільства, багато селян залишають землю, однак чимало й тих, хто залишає місто та повертається в село.

Процеси маргіналізації відбиваються ще в одній тенденції – формуванні середнього класу. *Середній клас* – це насамперед високопродуктивні й широкоінформовані, ініціативні та заповзятливі працівники. Саме інформаційно-інноваційний тип особи стає суб'єктом технічної модернізації та політичної демократизації. Тому представники середнього класу добре заробляють, володіють необхідним обсягом благ, задоволені працею, беруть активну участь в управлінні, сміливо планують майбутнє.